

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. П. МОГИЛИ

А.С. ЛОБАНОВА, Л.В. КАЛАШНІКОВА

**РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ-ДЕВІАНТАМИ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ
АСПЕКТИ**

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ «Каравела» 2017

УДК 37.013.42:159.
922.8-056.49(075.8)
ББК –88.8
Л 68

Гриф надано
Міністерством освіти і науки
України
(лист № 1/11-5224 від 29.05.2017)

Рецензенти:

Рущенко І.П., доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Кононов І.Ф., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціології Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Васильєв Я.В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Чорноморського національного університету ім. П. Могили.

Мирошник З.М., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету.

Лобанова А.С., Калашнікова Л.В.

Л 68 **Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. – 470 с.**

ISBN 978-966-2229-93-6

Підручник містить відомості щодо специфіки реалізації роботи з підлітками-девіантами, поведінка яких відхиляється від загальноновизнаних соціальних норм. У межах соціолого-психологічного підходу до вивчення девіантної поведінки, здійснюється диференційоване вивчення підліткових девіацій, визначаються причинно-наслідкові зв'язки між різними формами їх прояву, формуються теоретичні знання й практичні уміння соціально-психологічної допомоги підліткам-девіантам та їх соціальному оточенню.

Книга стане у нагоді студентам, які вивчають соціальну роботу, девіантологію, психологію, соціологію, превентивну педагогіку, шкільним психологам, педагогам, соціальним працівникам, працівникам правоохоронних органів тощо.

© А.С.Лобанова, Л.В.Калашнікова, 2017

ISBN 978-966-2229-93-6

© Видавництво «Каравела», 2017

THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KRYVYI RIH STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY
PETRO MOHYLA BLACK SEA NATIONAL UNIVERSITY

A. LOBANOVA, L. KALASHNIKOVA

**WORK WITH TEENAGERS-DEVIANTS:
SOCIOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL
ASPECTS**

*Approved
The Ministry of education and science of Ukraine
as a textbook
for students of higher educational institutions*

Kyiv «Caravela» 2017

**UDC 37.013.42:159.
922.8-056.49(075.8)
BBK -88.8
L 68**

*Stamp provided
The Ministry of Education and Science of
Ukraine
(letter № 1/11-5224 from 29.05.2017)*

Reviewers:

Rushchenko I., Dr. of Sociological Sciences, Professor at the Department of Sociology and Political science, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

Kononov I., Dr. of Sociological Sciences, Professor, Head of Philosophy and Sociology Department, Luhansk Taras Shevchenko National University.

Vasyliiev Ya., Dr. of Psychology, Professor, Head of Psychology Department, Petro Mohyla Black Sea National University.

Myroshnyk M., Dr. of Psychology, Professor, Head of Practical Psychology Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University.

Lobanova A., Kalashnikova L.

L 68 Work with teenagers-deviants: sociological and psychological aspects: a textbook for students of higher educational institutions. - K.: Publishing house «Caravela», 2017. – 470 p.

ISBN 978-966-2229-93-6

The textbook contains information on specifics of work with teenagers-deviants whose behaviour deviates from social norms. Differential study of adolescent deviance is conducted and causal relationships between various forms of their manifestation are defined in the framework of the socio-psychological approach to the study of deviant behaviour. Theoretical knowledge and practical skills concerning socio-psychological assistance to teenagers-deviants and their social environment are formed.

The book will be useful to students of social work, deviantology, psychology, sociology, preventive pedagogy; school psychologists, teachers, social workers, law enforcement officials.

ISBN 978-966-2229-93-6

**© A. Lobanova, L. Kalashnikova, 2017
© Publishing house «Caravela», 2017**

ЗМІСТ

ВСТУП	10
Модуль 1. ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ДЕВІАЦІЙ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	
Розділ 1. Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять	17
1.1. Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості.....	17
1.2. Проблема взаємовідносин між підлітками та дорослими....	25
1.3. Соціально-психологічні особливості підліткового віку.....	28
1.4. Акцентуації характеру підлітків	32
1.5. Поведінка як психологічна і соціологічна категорія.....	36
1.6. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».....	37
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	46
Література	46
Розділ 2. Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація	48
2.1. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.....	48
2.2. Властивості та види соціальних норм.....	50
2.3. Механізми соціального регулювання.....	53
2.4. Соціальні відхилення та їх характеристики.....	59
2.5. Класифікація поведінки, яка відхиляється.....	63
2.6. Стратегії поведінки соціального оточення девіантна.....	66
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	68
Література.....	68
Розділ 3. Детермінація девіантної поведінки	70
3.1. Детермінація: зміст поняття	70
3.2. Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій.	72
3.3. Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Р. Агн'ю.....	80
3.4. Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних	

девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін).....	84
3.5. Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг, Д. Глейзер, Р. Айкерс та ін.).....	86
3.6. Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер, Ф. Зак).....	90
3.7. Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін, Г. Сайкс, Д. Матза).....	92
3.8. Субкультурні концепції девіантної поведінки (О. Турк, Ф. Трешер, Ф. Ферракуті, М. Вольфганг).....	95
3.9. Конфліктологічні теорії: радикально-критична кримінологія та неомарксизм (Дж. Волд, О. Турк, У. Чамблісс, Р. Куїні, Д. Грінберг).....	97
3.10. Інтегративні, модерністські та постмодерністські девіантологічні парадигми.....	100
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	101
Література.....	101
Розділ 4. Психологічні механізми девіантної поведінки.....	104
4.1. Екзистенційно-гуманістичний підхід В. Франкла.....	104
4.2. Клієнтцентрована психологія К. Роджерса.....	105
4.3. Теорія потреб А. Маслоу.....	106
4.4. «Гуманістичний ідеалізм» Е. Фромма.....	107
4.5. «Глибинна психологія» З. Фрейда.....	109
4.6. Індивідуальна психологія А. Адлера.....	113
4.7. Біхевіористська концепція поведінки.....	116
4.8. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури.....	118
4.9. Когнітивно-біхевіоральний підхід А. Бека.....	119
4.10. Терапевтична модель А. Елліса.....	120
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	121
Література.....	122
Розділ 5. Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки.....	123
5.1. Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи.....	123
5.2. Типи соціального контролю.....	127
5.3. Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми.....	128
5.4. Соціальні санкції та їх види.....	134

5.5. Роль традицій та звичок у системі соціального контролю...	135
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	136
Література.....	136

Модуль 2. СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Розділ 6. Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи.....	138
6.1. Наукові підходи до пояснення агресії людини.....	138
6.2. Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура.....	141
6.3. Агресивність як властивість особистості.....	142
6.4. Різновиди агресивної поведінки.....	144
6.5. Особливості агресивної поведінки підлітків.....	145
6.6. Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види.....	147
6.7. Мотивація протиправної поведінки.....	149
6.8. Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень.....	154
6.9. Антисоціальна (соціопатична) особистість.....	155
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	156
Література.....	157
Розділ 7. Ризикована поведінка.....	158
7.1. Сутність прояву ризикованої поведінки.....	158
7.2. Схильність до ризику (ризикованість).....	161
7.3. Моделі формування ризикованої поведінки.....	163
7.4. Типи ризиків у підлітковому середовищі.....	167
7.5. Механізми управління ризикованою поведінкою.....	169
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	171
Література.....	172
Розділ 8. Чинники залежної поведінки підлітків.....	173
8.1. Залежна поведінка: загальна характеристика.....	173
8.2. Ознаки залежної поведінки.....	189
8.3. Концептуальні моделі аддиктивної поведінки.....	192
8.4. Феномен спів-залежності.....	192
8.5. Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки.....	195

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	198
Література.....	199
Розділ 9. Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки.....	200
9.1. Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність.....	200
9.2. Типологія суїцидів.....	202
9.3. Основні підходи до розуміння сутності причин суїциду.....	203
9.4. Особливості суїцидальної поведінки підлітків.....	207
9.5. Профілактика суїцидальної поведінки.....	211
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	213
Література.....	214
Розділ 10. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків.....	215
10.1. Сексуальність та вікові періоди її становлення.....	215
10.2. Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків.....	216
10.3. Сексуальна норма та сексуальна патологія.....	219
10.4. Транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці.....	220
10.5. Профілактика підліткових сексуальних девіацій.....	227
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	230
Література.....	230
Розділ 11. Бродяжництво як характеристика способу життя.....	231
11.1. Дитяча безпритульність: аналіз проблеми.....	231
11.2. Чинники, що детермінують втечі з дому.....	234
11.3. Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.....	237
11.4. Державна політика щодо організації соціальної роботи з дітьми, які перебувають у стані бродяжництва.....	240
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	245
Література.....	246
Розділ 12. Групові девіації у підлітковому середовищі.....	247
12.1. Сутність групових проявів девіацій.....	247
12.2. Деструктивні релігійні культи (сектантство).....	249
12.3. Залучення підлітків до молодіжних субкультур.....	252
12.4. Особливості функціонування груп смерті в Інтернет-мережі.....	255
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	259
Література.....	260

Модуль 3. ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАЦІЙ: СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розділ 13. Профілактика девіантної поведінки.....	261
13.1. Основні напрямки профілактики девіацій.....	261
13.2. Стадії та форми профілактичної роботи.....	264
13.3. Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки	267
13.4. Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.....	269
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	270
Література.....	271
Розділ 14. Соціально-психологічні технології роботи з девіантами та їх соціальним оточенням.....	272
14.1. Соціальні технології та технології соціальної роботи.....	272
14.2. Особливості технологічного процесу соціальної роботи...	275
14.3. Соціальна діагностика.....	277
14.4. Соціальна адаптація.....	279
14.5. Соціальна профілактика.....	281
14.6. Соціальне опікування.....	283
14.7. Соціальна реабілітація.....	285
14.8. Соціальне забезпечення.....	286
14.9. Соціальна терапія.....	288
14.10. Соціальне консультування.....	290
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	293
Література.....	294
Розділ 15. Психологічна корекція поведінки, що відхиляється	295
15.1. Мета і завдання поведінкової корекції.....	295
15.2. Принципи корекції девіацій.....	297
15.3. Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення.....	298
15.4. Етапи та форми організації корекційної роботи.....	299
15.5. Методи психологічної корекції девіантної поведінки.....	301
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	302
Література.....	303
Розділ 16. Стимулювання позитивної мотивації підлітків.....	304
16.1. Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації	

підлітків.....	304
16.2. Формування мотиваційної сфери у підлітковому віці.....	306
16.3. Принципи і критерії формування позитивної мотивації у підлітків.....	309
16.4. Прийоми стимулювання позитивної мотивації.....	311
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	313
Література.....	313
Розділ 17. Формування у підлітків саморегулятивних механізмів корекції девіантної поведінки.....	314
17.1. Емоційна сфера підлітків: загальна характеристика.....	314
17.2. Методика систематичної десенсибілізації.....	317
17.3. Психологічна саморегуляція та її різновиди.....	319
17.4. Метод формування стратегії самоконтролю.....	320
17.5. Особливості когнітивного розвитку підлітків.....	321
17.6. Методи навчання поведінці.....	323
17.7. Методи формування позитивної поведінки.....	326
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	328
Література.....	328
Висновки.....	329
Бібліографічний список.....	331
Словник термінів.....	352
Додатки.....	352
<i>Додаток А.</i> Типова навчальна програма курсу «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій».....	360
<i>Додаток Б.</i> Характерологический опросник Г. Леонгарда.....	384
<i>Додаток В.</i> Определение склонности к отклоняющемуся поведению (А. Орел).....	389
<i>Додаток Г.</i> Методика диагностики уровня школьной тревожности Б. Филлипса.....	404
<i>Додаток Д.</i> Опросник исследования тревожности у старших подростков и юношей (Ч. Спилбергер, А. Андреева).....	409
<i>Додаток Е.</i> Диагностика состояния агрессивности.....	415
<i>Додаток Ж.</i> Бланк анкети опитування підлітків та молоді «Проблеми поширення наркоманії».....	419
<i>Додаток З.</i> Тесты для диагностики зависимого поведения.....	424
<i>Додаток К.</i> Методика дифференциальной диагностики депрессивных состояний В. Жмурова.....	427

<i>Додаток Л.</i> Психодіагностический тест (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольского.....	433
<i>Додаток М.</i> Бланк анкети опитування батьків та вчителів «Сексуальна культура сучасної молоді»	447
<i>Додаток Н.</i> Бланк анкети опитування підлітків «Сексуальна культура сучасної молоді».....	450
<i>Додаток П.</i> Методика дослідження схильності до ризику О. Шмельова.....	454
<i>Додаток Р.</i> Опросник суїцидального ризику Т. Разуваевой.....	457
<i>Додаток С.</i> Упражнения, используемые при групповой профилактической работе с подростками.....	460

ВСТУП

Шановний Читачу! Підручник, який ви тримаєте в руках, укладено на основі авторського навчально-методичного посібника «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій», який було видано у 2012 р. під грифом Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України (лист № 1/11 1162 від 31.01.2012 р.) у видавництві «Каравела», м. Київ.

Педагогічно-соціологічний досвід використання його у навчальній діяльності засвідчив, що, незважаючи на його затребуваність, все ж таки виникла нагальна потреба його удосконалення, адже упродовж п'яти років, які минули з часу його видання, проблема упередження та зменшення девіацій (відхилень поведінки від соціальних норм) у підлітковому середовищі не тільки не була вирішена в нашому суспільстві, але ще більше загострилася.

Однією з вагомих причин такої ситуації є наслідки розгорнутої гібридної війни, яку упродовж останніх трьох років веде Російська Федерація проти України, підтримуючи сепаратистські та терористичні угруповання, які посягають на територіальну цілісність та незалежність нашої країни. Тисячі загиблих і поранених військових і цивільних громадян, сотні дітей, які залишилися сиротами, зруйновані підприємства, лікарні, школи, палаци культури, житлові будинки на тимчасово окупованих територіях, мільйони переселенців, значне погіршення криміногенної ситуації – це далеко не весь перелік катастрофічних наслідків військового конфлікту.

Небезпека гібридної війни полягає також і в тому, що країна-агресор веде витончену інформаційну пропаганду, використовуючи психологічні методи впливу на свідомість людей, зокрема і підлітків, формуючи у них викривлене сприйняття реальності, змушуючи вірити фейковим образам і мислити ними. Це спричиняє зростання різного роду девіацій, правопорушень, злочинів у суспільстві, зокрема у підлітковому середовищі.

В таких умовах необхідно динамічно формувати нові стратегії роботи з підлітками, які схильні до девіацій, актуалізуючи тематику соціально-психологічної превенції та інтервенції. Для цього необхідно об'єднати зусилля соціологів, психологів, педагогів, батьків, працівників правоохоронних органів, громадськості, засобів масової інформації на основі спільного прагнення убезпечити підрастаюче

покоління від негативного впливу кримінальних елементів, сепаратистських настроїв, псевдоінформації, фанатичних культів, суїцидальних намірів та інших антисоціальних дій. Саме тому авторами при удосконаленні підручника акцент перенесено на практичні форми і методи роботи з підлітками-девіантами, розгорнувши їх зміст у соціологічній та психологічній площині.

Вважаємо, що ефективна профілактика девіантної поведінки підростаючого покоління має відбутися на основі організації науково обгрунтованої роботи по формуванню у підлітків здатності самостійно та свідомо обирати свій життєвий шлях, активно відмовляючись від тих різновидів поведінки, що провокують їх конфлікт з соціумом.

Проблема девіантної поведінки є міждисциплінарною, а розмаїття підходів виявляється як у ході розуміння самого терміну «девіація», так і у розв'язанні таких практичних завдань, як діагностування девіантної поведінки, її профілактика та подолання у межах здійснення соціально-психологічної допомоги.

Соціологія девіантної поведінки є «наскрізною» теорією, яка досліджує методами соціології сутність девіації як соціального явища - відхилення у поведінці людей. Специфіка її предмету полягає у тому, що коло досліджуваних явищ історично мінливе і залежить від сформованих у даний момент у конкретному суспільстві соціальних норм.

Основна мета девіантології (психології девіантної поведінки) полягає у формуванні науково обгрунтованого, цілісного знання про сучасний стан проблеми поведінки особистості, що відхиляється від норми. Визнаючи цінність різноманітних психологічних концепцій для пояснення девіацій, девіантологія у якості пріоритетних виділяє такі, в основі яких лежить когнітивно-поведінковий підхід.

Специфіка соціолого-психологічного підходу до вивчення девіантної поведінки полягає у наявності можливості з'ясування реакції соціуму на девіації, морально-психологічного стану, рівня соціального контролю. Окрім того, диференційоване вивчення підліткових девіацій, дозволяє визначити причинно-наслідкові зв'язки між різними формами їх прояву, виділити домінуючі детермінанти, що зумовлюють асоціальні та антисоціальні відхилення у підлітковому середовищі у сучасному українському суспільстві, зокрема у зоні військового конфлікту, промисловому регіоні.

Як відомо, специфіка виховної роботи з підлітками вимагає від

вчителя розвиненості гуманістичної спрямованості, системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує успішну аксіологічну діяльність, формування світоглядних позицій та визначення особистісного сенсу педагогічної діяльності. Адекватно сформована життєва позиція, ціннісні орієнтації молодого покоління, що виявляються у вмінні критично мислити, реально оцінювати соціальну дійсність, укладати обґрунтовані рішення, чи не є це запорукою формування здорової української нації? Звісно, так, адже превентивні можливості шкільного та вузівського виховання набагато ефективніші, ніж всі інші методи профілактики девіантної поведінки, що носять переважно характер інтервенції.

Для того, щоб спрацьовували ці методи профілактики, вони мають бути інтеріоризовані у свідомість молодої особи, стати частиною її життєвих переконань, досвіду, чого можна досягти лише шляхом цілеспрямованого виховного впливу з боку найближчого соціального оточення – педагогів.

З одного боку, у ході навчання у вузі є можливість сформувати у студентів такі провідні критерії позитивної мотивації здорового способу життя на рівні духовного та соціального здоров'я, як: узгодженість загальнолюдських та національних моральних і духовних цінностей, наявність позитивного ідеалу, працелюбність, відчуття прекрасного у житті, громадську відповідальність за наслідки нездорового способу життя, соціально орієнтовану комунікативність, доброзичливість у ставленні до людини, здатність до самоактуалізації й саморегуляції.

З іншого боку, формування у студентів-педагогів соціологічної культури мислення дозволить їм у майбутньому гуманізувати відносини «вчитель-учень», оскільки знання соціальних законів і закономірностей соціальної поведінки, соціального обміну, соціальної діяльності неминуче приведе їх до розуміння особистісних і групових потреб, інтересів дітей, підлітків і молоді, що, природно, буде сприяти не лише запобіганню негативних наслідків поширення асоціальної та антисоціальної поведінки у молодіжному та підлітковому середовищі, а й удосконаленню навчально-виховної роботи у шкільній системі освіти в цілому.

Тож мета даного підручника полягає у озброєнні студентів знаннями про роботу з тими підлітками, поведінка яких відхиляється від загальноновизнаних соціальних норм, та навичками соціально-психологічної роботи з ними.

Структура посібника має три змістовні модулі, що присвячені:

визначенню змісту і особливостей поведінки підлітків, класифікації соціальних норм і девіацій; з'ясуванню соціолого-психологічних характеристик основних видів девіантної поведінки; обґрунтуванню соціологічних та психологічних особливостей, основних форми і методів роботи з підлітками, схильними до девіацій.

Кожен з модулів складається з розділів, які, у свою чергу, діляться на підрозділи. Подібний розподіл навчального матеріалу дозволяє акцентувати увагу на базових поняттях соціології девіантної поведінки, девіантології, а також обґрунтувати їх функціональне призначення у сфері соціально-психологічної, психолого-педагогічної діяльності.

У першому розділі *«Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять»* визначено особливості підлітків як соціально-демографічної групи; окреслено проблему взаємовідносин між підлітками та дорослими; схарактеризовано соціально-психологічні особливості підліткового віку; визначено акцентуації характеру підлітків; подано визначення поведінки як психологічної і соціологічної категорії; схарактеризовано критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».

Другий розділ *«Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація»* присвячено визначенню поняття «соціальна норма» як вихідної категорії для розуміння поведінкових девіацій; схарактеризовано властивості та види соціальних норм; окреслено механізми соціального регулювання; визначено сутність соціальних відхилень та подано їх характеристики; здійснено класифікацію поведінки, яка відхиляється.

У третьому розділі *«Детермінація девіантної поведінки»* висвітлено зміст поняття «детермінація»; схарактеризовано протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій; визначено специфіку пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма та Р. Мертона; обґрунтовано об'єктивність детермінант соціальних девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін); визначено суб'єктивні причини девіантної поведінки у концепціях Г. Тарда, Е. Сазерленда, Ю. Клейберга та ін.; окреслено сутність теорії ярликування (Ф. Танненбаум) та теорії стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер); розглянуто культурологічні та субкультурні концепції девіантної поведінки.

У четвертому розділі *«Психологічні механізми девіантної*

поведінки» визначено сутність екзистенційно-гуманістичного підходу В. Франкла, клієнтцентрованої психології К. Роджерса, теорії потреб А. Маслоу, «гуманістичного ідеалізму» Е. Фромма, «глибинної психології» З. Фройда, індивідуальної психології А. Адлера, соціально-когнітивної теорії А. Бандури, когнітивно-біхевіорального підходу А. Бека, терапевтичної концепції А. Елліса.

У п'ятому розділі *«Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки»* визначено сутність соціального контролю як засобу саморегуляції соціальної системи; схарактеризовано типи соціального контролю; здійснено класифікацію соціальних норм; визначено роль традицій та звичок у системі соціального контролю.

У шостому розділі *«Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи»* визначено сутність наукових підходів до пояснення агресії, агресивної поведінки та агресивності; схарактеризовано різновиди агресивної поведінки; з'ясовано особливості агресивної поведінки підлітків; подано визначення делінквентної поведінки, її особливостей, причин, видів; схарактеризовано мотивацію протиправної поведінки; визначено особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень.

У сьомому розділі *«Ризикована поведінка»* з'ясовано сутність ризикованої поведінки; окреслено особливості прояви ризикованості (схильності до ризику); проаналізовано моделі формування ризикованої поведінки; визначено типи ризикованої поведінки, поширених у підлітковому середовищі; схарактеризовано механізми управління ризикованою поведінкою.

Восьмий розділ *«Чинники залежної поведінки підлітків»* присвячено визначенню сутності залежної поведінки, ознак залежності, концептуальних моделей аддиктивної поведінки, феномену співзалежності.

У дев'ятому розділі *«Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки»* визначено типологію суїцидів; схарактеризовано основні підходи до розуміння сутності причин суїциду; з'ясовано особливості суїцидальної поведінки підлітків.

У десятому розділі *«Відхилення у сексуальній поведінці підлітків»* схарактеризовано вікові періоди становлення сексуальності; визначено особливості формування та вияву сексуальності у підлітків; окреслено сутність понять «сексуальна норма» та «сексуальна патологія»; схарактеризовано транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці.